

Володимир Трембіцький

**ЧЕХО-СЛОВАЧЧИНА І УКРАЇНА
В МИНУЛОМУ ТА У СУЧАСНОСТІ**

Додаток до "Вістей Комбатанта", ч. 1, 1997 року

ПРО АВТОРА:

Д-р Володимир Трембіцький — бувший довголітній професор американських університетів та коледжів по спеціалізації політичних, економічних взаємин та національних проблем держав Центральної та Східної Європи.

В українській тематиці відомий як історик часу української держави 1917-1920-их років, особливо в ресорті міжнародних (дипломатичних) взаємин, маючи більше сотні публікацій.

Д-р В. Трембіцький є членом Наукового Товариства ім. Шевченка (НТШ) в США та у Львові, Української Вільної Академії Наук (УВАН) в США, Українського Геральдичного Товариства в Україні та інших наукових інститутів в Америці та в Канаді.

ЧЕХО-СЛОВАЧЧИНА І УКРАЇНА В МИНУЛОМУ ТА У СУЧАСНОСТІ

ВСТУПНЕ СЛОВО

Треба було довго ждати, щоб хтось міг скласти таку прекрасну статтю про Чехію, чеський нарід та про взаємини Чехії з Україною під сучасну пору (в редакційній частині "Свободи" ч. 74 за 19 квітня 1996 під заголовком: "Україна-Чехія"). Щоби дати характеристику чеського народу в національному та політичному розумінні, треба було бути громадянином Чехії довший час та відчувати всю духовність чеського народу. Не одному з наших провідників варто би запізнятись з цим питанням, знаючи досі, так сказати, чеську проблему через призму приналежності Закарпаття до ЧСР та про події в Карпатській Україні, яка в листопаді 1938 року частинно та в березні 1939 р. зовсім відійшла від ЧСР з проголошенням Словаччиною в половині березня 1939 року незалежності.

Має рацію автор статті про Чехію відміченням цінних прикмет чехів, рівня яких в нашому народі ще не до подумання досягнути, котрий впав у таку страшну національну, державницьку та соціальну пропасть, як це ми зараз спостерігаємо та переживаємо. Чи беруть собі наші провідні особи у Київському уряді хоч якийсь примір від чехів, як творити тепер свою державу? Мабуть, ні, бо філософії буття чехів та українців комплектно відмінні. В наших провідних особах є тепер якась особлива зарозумілість в незаступимості їх у сучасному державницькому думанні... Ясно, що в Київському уряді є поодинокі особи ідеальної вартости, вони є архітекторами державної політики для добра України, але скільки цих, так сказати б, унікатів є? Ось тому ми ще не є так національно вироблені як і балтійські народи, в яких їх бувші урядовці з советської адміністрації стали перш за все патріотами свого народу, а щойно опісля людьми т. зв. "лівих соціальних орієнтацій". Немає серед наших провідників хотіння бути рівня поляків чи чехів... Мовляв, ми є ще чимсь іншим:... без надії на краще...

Читаючи статтю про чехів у "Свободі", постає перед читачем питання: як то сталось, що Чехія допустила в 1919/20 роках на свою територію аж 20.000 українців в той повоєнний, скрутний під соціальним та економічним оглядом час. Чому саме чехи стали такими прихильними до українців в урядових празьких колах?

I. ВЗАЄМИНИ В 1917-1918-их РОКАХ

Тут, ясно, існувала в цих відношеннях до українців-емігрантів глибша причина. Корінь цього добра лежав в приязній поставі урядових чинників УНР (1917-1918) за час присутності в українських містах (головно в Києві) чеських легіонерів, яких, за чеськими даними, було приблизно 92.000. До цих вояків також мали особливі симпатії чеські поселенці в Україні — приблизно 75.000 — в тому біля половини на Київщині, а решта на Волині та в Полтавщині.

З прибуттям до Києва вже 2 листопада 1917 року великої індивідуальності Томаша Гарріга Масарика (із його співробітниками) почався перший контакт із вже існуючим урядом, який 20. XI. 1917 року III-ім Універсалом проголосив державний статут України із символом УНР. Чеський провід в Україні творив свій національний комітет у проводі з д-ром Вацлавом Вондржаком та п. Максою, які стали посередниками між чеськими репрезентантами політичного центру — Чеської Народної Ради (зорганізованої 13 липня 1917 року) та з встановленням при Раді фактично чеського, але вже тоді з дуплістичним титулом, Чехо-Словацького Національного Закордонного Комітету як тіньового урядового чинника в союзному відношенні до Антантського бльоку держав та з українським урядом в Києві.

У проводі чеського політичного Комітету в цей час стояв проф. Томаш Гарріг Масарик із секретарем Комітету Едвардом Бенешом та ген. Пелію по військовим справам.

Існуванням чеського політичного чинника не подобалося імперським російським колам у Києві, які з кличем на російській спосіб думання панславистичної ідеї, зфабрикували провокативну аферу про якусь антиукраїнську поставу чеського легіону та чеського політичного проводу, хоч Легіон був саме допоміжним чинником Україні при існуючій вже військовій силі України. На ділі, чеське закордонне представництво в Києві було прихильне до змагання українців за їх національно-державницькі права, маючи тісний контакт з українськими міністерствами та Українською Центральною Радою. Ось тому на оскарження чехів за контакти з українською державною адміністрацією 13 листопада 1917 р. в чеському пресовому органі "Чехослован" була надрукована стаття з реакцією на оскарження чехів росіянами такого змісту:

"... Чехи і словаки боряться за свою свободу і незалежність, заховують ширі симпатії до українського народу, і їх рука ніколи не буде заплямлена слов'янською кров'ю". (*Нова Рада*, Київ, ч. 170).

Ось тому вже весною 1917 року (1. IV, 6. 05. й 19. IV. 1917) в Києві допомагали своєю присутністю чехи громадянам України, демонстрували приятельську поставу до змагань українців за їх національні права в час українських парадних демонстрацій в Києві та в Полтаві. 24 листопада 1917 року кийвський часопис "Нова Рада", ч. 193, помістив

окремо ще заяву Томаша Гарріґа Масарика (який 13. XI. 1917 р. урядово вступив в постійний контакт з українським урядом УНР) такого змісту:

"Ми зайняли якнайльняльнше становище відносно українців та Української Народної Республіки. Найкращим доказом являються наші дружні взаємини з офіційними представниками республіки." (Дорошенко Д. *Історія України 1917-1923 рр.*, (2-ге вид.), Нью-Йорк, 1954, ст. 242).

Тут треба дати ще мале вияснення: чеський політичний провід в Парижі, будучи в союзі з Антантою, в складі якої була від 1914 року й Росія, мусів з тактичних взглядів бути проти повного відокремлення України від Російської імперії, особливо через акт IV-го Універсалу (22 січня 1918 року) та, в додатку, й проти союзництва УНР із Центральними Державами за Берестейським договором (9. II. 1918 року). Ось тому політичний провід Томаша Масарика станув в конфліктній ситуації УНР із советською Росією на неутральній позиції, співпрацюючи у своїх справах дальше з урядом УНР, користаючи із чесько-українського договорення з 13 листопада 1917 року, згідно з яким Легіон мав пристановище на території УНР, користався повною матеріальною опікою від уряду УНР та, щонайважливіше, — одержав озброєння з арсеналів республіки. Коли прийшлося чеському легіонові відходити на російську територію, починаючи від 18 лютого, через прихід в Україну німецьких та австрійських військ в допомозі Україні визволитись від російської советської інвазії, уряд УНР втримував приятні взаємини з чеським представництвом в Києві до тої міри, що не вимагав при відході з України здачі чеськими легіонами озброєння, даруючи цю зброю для забезпечення Легіону в далекій його дорозі вглибину російської території — через Сибір до Владивостоку — для охорони Легіону від евентуальних намагань льокальних військових команд його роззброїти.

Такого вияву приятельської постави уряду УНР чеському легіону Томаш Масарик не сподівався. І саме за такий український жест в 1917/1918 роках і 1919/1920 роках, коли приходилось еліті державного проводу України податись в т. зв. "тимчасовий екзил" на захід, перша Чехо-Словаччина відкрила свої кордони для тисячів евакуантів з України на побут, з надією скоро повернутися у вільну Україну.

II. ВЗАЄМИНИ УНР З ЧСР У ПРАЗІ

Почалось це з цього, що в березні 1919 року прибуло в Прагу дипломатичне представництво УНР та одержало палату при Шержіковій вулиці ч. 4. Посол Максим Славинський навіть скористав із приватної резиденції тоді Едварда Бенеша, який як міністер закордонних справ ЧСР перепровадився був в інше приміщення. (Українське посольство УНР спершу мало своє приміщення в готелі "Централь" при Карловій вулиці ч. 7). У тому гарному будинку, в діль-

ниці Сміхов, при Шержіковій вулиці, примістилось представництво в складі 14-ти штатних урядовців, серед яких були визначні особистості української національної еліти: Максим Славинський як посол та його дружина Марія як знавець чужих мов, Степан Смаль-Стоцький як замісник посла (та представник ЗУНР в Празі від 1920 року), Ольгерд Іполіт Бочковський — як І-ий секретар та шарже д'афер посольства в 1921-1922 роках, Василь Королів (старший) — радник, полк. А. Мельник — військовий аташе, д-р Горбенко — санітарно-медичні справи, А. Вітошинський та Т. Рожанковський — в чинностях урядових справ, д-р Домбчевський — прес-аташе, д-р Дякунчак (від 26/8/1919 р.) д-р М. Дрогомирецький — консул та ще двоє чеської національності: Крейчи і Шміговскі (чехи з України) — урядовці із знанням чеської мови та місцевих обставин у Празі.

Прем'єр ЧСР Карель Крамарж та міністер Закордонних Справ Едуард Бенеш прийняли представництво України 8 квітня 1919 р. з приязною поставою. А тому що УНР була старшою на десять місяців в державному існуванні від Чехо-Словаччини, яка проголосила самостійність 28 жовтня 1918 року, не було проблеми юридичного визнання Української держави та встановлення прямих дипломатичних взаємин з УНР. Однак через союз з Антантою, яка через Берестейський мир УНР із Центральними Державами ставилася вороже до існування самостійної України, був тиск на чеський уряд не визнати УНР взагалі. Все таки представництво УНР визнано в Празі "де факто". В дійсності надзвичайний і уповноважений міністер УНР Максим Славинський з його складом представництва та із окремими консулами — військовими у Кошицях та полк. Гнатом Стефановим в Ужгороді (для опіки над військовими частинами УГА, які переходили галицький кордон в Сянках на сторону Чехо-Словаччини*), користався правом "де юре". Українські громадяни користувалися українськими пашпортами УНР, з якими могли скоріше одержати якесь пристановище та працю при чеській адміністрації та переселитись навіть в Закарпаття, де відчувалась тоді велика недостача української інтелігенції та фахових сил в економічному та едукційному аспектах. Цей факт був в тому часі дуже важливим, бо українські справи на Закарпатті були чехами досить ускладнювані.

В Празі був з врочистістю відкритий 23. X. 1921 р. Український Вільний Університет за структурою Карлового чеського університету, згідно договору з чеським міністерством закордонних справ 16. IX. 1921 (Е. Бенешом), міністерством освіти 30. IX. 1921 р. (Я. Черни) та за посередництвом Я. Нечаса прямого дорадника президента Масарика.

* Був висланий 26. IV. 1920 р. до Праги протест т. зв. уряду УССР в справі припинення переходу до ЧСР військових частин УГА та УНР з намаганням зорганізувати нові збройні частини "для інвазії в Україну" за прикладом Польщі в цей час. Ясно, советський протест зігнував чеський уряд.

Український Вільний Університет (17. I. 1921 р.) мав 12 професорів, 3-ох доцентів та на початку 90 студентів. Першим ректором УВУ був проф. О. Колесса; професори: Ст. Смаль-Стоцький, С. Дністрянський, І. Горбачевський, В. Старосольський, Т. Щербина (з Кубані), Дм. Антонович, М. Лозинський. На початок відкрито два факультети: філософічний та правничий.

Тут треба додати, що ті науковці були до цього часу активними в дипломатичному корпусі УНР в Італії, в Парижі, в Празі при посольстві УНР та ЗУНР у Відні. Ці особистості належали до державної еліти України та української спільноти в науковому розумінні. Їх місце в Енциклопедії Українознавства, а то й в чеській науковій літературі, утверджене з авторитетністю.

В 1931 році, в 10-ліття УВУ, було видано Ювілейний збірник в честь през. Т. Масарика.

В 1932 році був відкритий Український Технічний Інститут при Господарській Академії в Подебрадях із 4-ма факультетами, з трьома професорами: Б. Іваницьким, Б. Мартосом, С. Комаринським та з великою кількістю студентів.

Засновано теж ряд культурницького характеру організацій.

Наші науковці зчасом могли дістатись на професорську працю в Празькому університеті та співпрацювати із славистичними департаментами Чеської Академії Наук чи при бібліотеках.

Були теж створені й українознавчі та середні школи, пресово-видавничі товариства, ветеранські організації, почали організуватись наші церковні парохії та приватні (зчасом) підприємства. В чеському банку був зложений капітал 14,000.000 гривень з деякою їх вартістю для покривання деяких видатків, при цьому з можливістю виміни гривень на чеські австрійські корони. Незалежно від того, чеське міністерство дуже допомагало фінансово нашому шкільництву.

По державній справі були приготовані ще в 1919 році проекти першого товарообміну між ЗУНР та ЧСР — експорт ропи з Бориславського басейну за імпорт в Галицьку Державу чеського вугілля, телеграфічного та радієвого влаштування та фармацевтичних виробів.

Мабуть, вершком успіху в міжнародному розумінні для нас, відбуло З'їзд послів УНР та деяких із представництв ЗУНР в Карлових Варах (Карльсбаді) в кількості 15-ти дипломатів із 12-ти держав (з Данії, Фінляндії, Німеччини, Голляндії, Швеції, Англії, Італії, Польщі, Австрії та Малярщини, з Парижа та, очевидно, з Праги) між 15-17 липнем 1919 року. Предсідником цього посольського з'їзду був віце-міністер Закордонних справ В. Темницький, який був в уряді УНР за прем'єрства Б. Мартоса.

Коли при цьому ресорті справ, то не можна поминути ще інших деталей:

а) Приязні стосунки існували між нашими представництвами за кордоном та чехо-словацькими посольствами чи консулятами; вони мали всегранну піддержку чеських дипломатів.

б) Представник УНР на Югославію в Београді Григорій Микитей користав з приязної постави посла п. Каліні; він примістився якийсь час в резиденції посольства ЧСР та навіть вживав чеських кур'єрів для передачі посилок до уряду й посольств УНР в Європі, а особливо до Відня.

в) Коли посол ЧСР прибув в Туреччину в 1921 році, він зайняв прихильну поставу до існуючого посольства УНР в Царгороді (кн. І. Токаржевського Карашевича), пропагуючи значення Української держави для європейських держав.

г) У конфлікті Праги з Варшавою за приналежність Тешинського Шлезька, уряд ЧСР був прихильний до ЗУНР, котрий був у воєнному стані з Польщею (польська інвазія в Галичину), даючи деяку технічну допомогу через консула ЧСР в Станиславові п. Полляка. Українські літаки, які пролітали між Станиславовом та Німеччиною з транспортними пошти й вартісних посилок, поминали (з 1918 р.) трасу через Краків до Львова й Києва й літали на південь Карпатських гір по словацькій стороні в напрямі Станиславова (тимчасової столиці ЗУНР в 1919 році) або просто до Кам'янця Подільського (осередок уряду УНР).

г) Дуже знаменним випадком був несподіваний конфлікт на чеському урядовому рівні за шорстке відношення сербського посла в Празі, коли на зустрічі послів, в присутності през. Т. Масарика, сербський дипломат заквестіонував присутність посла УНР М. Славинського в складі дипломатичного корпусу. Президент Масарик відразу з гострою аргументацією оборонив присутність посла УНР та авторитет Української держави, поставивши в дуже неприємне становище сербського посла.

Все таки 6 червня 1922 року* перестало урядувати українське посольство, яке замінилося в свого роду допомоговий комітет для українців в ЧСР, під проводом О. Бочковського. Це був час, коли прийшло до закриття більшости дипломатичних представництв УНР в столицях європейських держав. Тоді зродилась прекрасна державницького характеру ідея: в "золотій чеській Празі" заснували Центральний архів державної документації в Музею Визвольної Боротьби України 1917-1920-их років. Наш багатій Каленик Лисюк з Каліфорнії, ЗСА, допоміг придбати такий будинок. Мрія стала дійсністю. Подібним архівом став осередок Української Бібліотеки ім. С. Петлюри в Парижі за зоощаджений капітал державного скарбу УНР. Це було велике скомасування дипломатично-політичних документів, книжок, карт, публікацій, наукових праць найкращої еліти держави 1917-1924 років в західному світі, безцінної вартости.

І сталось ще одне чудо: збереглися ці державні пам'ятки у мос-

* Це сталось, коли прибули туди дипломати УССР із завданням репатріації української еліти в Советську Україну для її знищення та знищення національно-наукового розквіту в Чехії, які творили те, що неможливо було створити в советському Києві.

ковському архівному осередку, в глибоких підвалах, у 43 скринях. Рік тому велику частину перевезено до Києва, Харкова (?) та, мабуть, дещо до Львова, як пише у "Свободі" проф. Мушинка з Пряшева. Є ще цінна частина цього архіву в Празі та у Свиднику на Пряшівщині, де опинилися матеріали, головню про українсько-чехословацькі взаємини. Колосальний труд українських патріотів-державників в діаспорі не пропав... Цей здобуток величезної історично-наукової вартости треба позначити в порядку еляборатного звідомлення числом "12".

Закінчуючи цей підрозділ, важливим є заторкнути ще проблему історичного русофільства у чехів. Це було їх своєрідним явищем, яке закінчилось шойно в 1945-46 роках.

Русофільство в чехів було мотивоване в першу чергу стратегічною ситуацією. Будучи від століть в клішах німецького та австрійського етносу, під постійною загрозою ліквідації чеського народу, чехи мріяли про звільнення їх країни при помочі сильної російської слов'янської держави, російський цар котрої міг би бути чехами прийнятий на чеський королівський трон.

В часі Першої світової війни (1914-1918) Т. Масарик з його однодумцями були в союзі із Антантою, в якій Росія була партнером. Отже, чеський політичний світ мусив тим більше респектувати Росію як союзника, який був у війні з Австро-Угорщиною, до якої Чехія належала.

Особисто Масарик був русофільських переконань, маючи знання про східно-європейські проблеми з російських політичних історичних праць, ворожих до будь-яких українських національних стремлень, означених у російських історіях "малоросійським" терміном.

Масарик побачив українську дійсність шойно із прибуттям до Києва в половині листопада 1917 року, де вже існував гарячковий змаг за українську державність під проводом таких світочів української еліти як: М. Грушевський, О. Шульгин, М. Міхновський, С. Петлюра, О. Єфремов, І. Стешенко та ряд інших. Українська дійсність мусила вплинути на Т. Масарика та драстично міняти його "знання" про східну європейську проблему України як важливого політичного фактору поряд Росії. Україна з ентузіазмом прийняла чеський резистанс, який був вповні зрозумілим українським патріотам. В такій ситуації чеське русофільство перемінювалося у проукраїнську поставу чеського політичного проводу в Києві та його осередку в Парижі.

Виходячи з України в лютому 1918 року, Томаш Масарик був уже, так сказати б, української орієнтації, але рівночасно і політичним союзником Росії. Проукраїнськість Масарика була утверджена політично вже від 1919 року, коли прийшло до встановлення дипломатичних взаємин з УНР при акредитації посольства УНР в Празі та із серією добродійностей Т. Масарика як президента Чехо-Словаччини для української справи у багатогранному виді, зілюстрованому в цьому елябораті. Не міг бути Т. Масарик антиукраїнським (свого роду) русофілом та з приязною поставою до української державної рації між

1917-1920 роками. Його тактичний поступок в негативній оцінці ІV-го Універсалу 1918 року мусів бути декларований в кінці 1918 року, якому з моральної точки зору західні потуги були зобов'язані консеквентно якомось боронити інтегральність Росії, яка вже мала обмежені території в Європі.

ІІІ. ЗАКАРПАТТЯ Й УКРАЇНА В 1919 р.

Закарпаття, яке опинилось в межах ЧСР (12.000 км² з населенням 606.568 в 1921 та 544.790 в 1938 році), міжнародно визнане

- 1) Сенжерменським договором (ст. 10-14), 10 вересня 1919 року,
- 2) гарантією Ліги Народів, стаття 14,
- 3) рішенням закарпатців на З'їзді Народної Ради Русинів в Гемстед, Пен., 23. VII. 1918 року,

- 4) голосом Американської Народної Ради Русинів в Скрентоні 19 листопада 1918 р. за приналежність Закарпаття до Чехо-Словаччини, але з вимогою бути у всьому руському етнічному просторі та за приналежністю до нашої (руської) Греко-католицької церкви на території восьми комітатів, величиною біля 20.400 км² з біля 750.000 населення та більше 500.000 закарпатців цієї землі.

В більш стислому етнічному розумінні, без пословачених вже греко-католиків, закарпатський український простір становив, за А. Кушинським: 16.500 км², населення 600.000; за М. Кордубою: 14.700 км², 570.000 населення, в тому 441.000 українців, та за д-ром Ст. Рудницьким: 14.673 км² з населенням 568.000, в тому 441.000 українців.

Закарпаття попало в несподіваний конфлікт із русофільськими поглядами чеських адміністраторів, при співпраці із місцевими "карпато-русинської", мадярської орієнтації та з малою тоді ще українською орієнтацією. Так породилась античеська конфліктність, яка існувала до 1938 року, коли при кардинальній мінливості чехо-словацької державної структури таки встановилась давно ждана українська правда, яка мала свою історичну спадщину від 21 січня 1919 р. з Конгресу в Хусті, підставою котрого були раніші збори у поодиноких чотирьох округах закарпатської території Місцевих Народних Рад: 8. XI. 1918 р. в Старій Любовні, в Ясіню 3. XII. 1918 р., в Сваляві 8. I. 1919 р., 14. I. 1919 р. у Пряшеві та 18. XII. 1918 р. та на всегромадському зборі в Сиготі Мармароському прийшло до встановлення Української Народної Ради та скликання Всенародного Конгресу в Хусті 21 січня 1919 р. при творчій праці таких особистостей, як: д-р Штефан, Ст. Клочурак, д-р Ю. Бращайко, Ів. Климпуш та інших, які дали основу до встановлення місцевої Гуцульської Республіки (між 8. I.—II. VI. 1919 р.) від імені 420.000 українців всього Закарпаття, маючи через своїх делегатів, як: Іванюка, Ст. Клочурака, д-ра Ю. Бращайка та майора Пуза зв'язок із урядом ЗУНР в Станиславові, через Станиславів до Києва, де 22 січня 1919 р. було проголошено Акт Соборности ЗУНР із Українською Народною Республікою.

В праці Трудового Конгресу репрезентанти Закарпаття І. Мигалка та І. Патрус висловились так:

"Закарпаття, поряд Галичини та Буковини як території, віками були відділені одна від одної частини України... в одну Велику Україну".

Все оте мало зв'язок з датою 21 січня 1919 року і йшло під конгресовим кличем за золотими словами депутата Івана Волощука:

"Мати кличе нас тепер і ми, діти, бажаємо йти до матері. Ми бажаємо йти до неї".

"Ми бажаємо бути з матір'ю Україною", — відповіли присутні депутати.

І не дивно, що все оте історичне стало підставою до конфлікту українських "народовців" з чехами аж до 1938 року.

Оцей клич "За Україну" став оцінкою нашого сучасного, чи не унікального, історика Закарпаття Вікентія Шандора:

"Стихийним вибухом увільненого українського голосу рідної крові, довгими віками глибоко прихованого в душі народу."

IV. ВОЄННИЙ ЧАС 1941-1946 рр.

Розпад Чехо-Словаччини в березні 1939 році стався під спільним союзним ударом німецьких сил зі заходу, мадярських з півдня та польських військових частин з північного сходу в Заользьянській Шлезьк, на Скіп й Ораву в карпатському просторі Словаччини. Советський Союз як союзник (від 1941 року) західних альянтських потуг не визнав розвалу Чехо-Словаччини, вважаючи її в територіяльній цілісності з 1938 року, отже, із Підкарпатською Русею. Взаємини СССР із Чехо-Словаччиною продовжувались з екзильним чехо-словацьким урядом, встановленим в червні 1941 року в Лондоні, де був його постійний осідок. З формального боку при екзильному уряді ЧСР були якісь представники від словаків та закарпатців.

Існували й чехо-словако-українські радіомовлення в західному світі. В цей час постала ідея в чеських державників створити їхні визвольні збройні сили на взір польських. Так ось на підставі чесько-советських переговорів в Лондоні 18. VII. 1941 р. советська сторона погодилась на створення в СССР чехо-словацького легіону як "закордонної армії", зложеної з чехів і словаків, але без закарпатців, які були в советських концентраційних таборах за "нелегальний перехід до Галичини", вже підсоветської, від вересня 1939 р., щоб не залишитися в Мадярщині, яка в березні 1939 р. окупувала Закарпаття. В чеському легіоні, під командою ген. Людвіка Свободи, було 80% закарпатців у 1941 р. та 60% в 1944 р. Про цю проблему є цікаві дані в публікації Юліяна Химинця.

Починаючи із 8 березня 1943 р. чехо-словацька перша бригада (2.370 вояків), маючи 1.780 закарпатців, була вже включена в похідну советську армію т. зв. "курської операції" в наступі на Харків (серпень 1943), опісля при здобутті Києва, (листопад 1943), в боях біля Білої Церкви (січень 1944) та у вересні 1944 року в великій офензиві на карпатські перевали біля Лавочного, Сянків, Лупкова та особливо в Дуклянській операції під командою ген. Москаленка (38-а советська

дивізія). Тут мало згинути біля 100.000 радянського війська, в тому велика кількість закарпатців в їх переправі через Дуклянський перевал в Пряшівщину. За даними Ю. Химинця, втрати закарпатців на фронтах доходили до 25.000, так що лише 22.000 їх увійшло в Закарпаття (за радянською статистикою) в складі т. зв. IV-го українського фронту, під командою ген. А. І. Єременка, який 27 жовтня 1944 року зайняв Ужгород — столицю Закарпаття. В складі радянської армії (за радянськими даними) було 22.000 закарпатських воїнів.

19. XI. 1944 р., під впливом радянської дійсності, було створено місцеву комуністичну партію, яка дала підставу до скликання 26 листопада 1944 року I-го з'їзду депутатів в Мукачеві, на якому вирішено приєднати Закарпаття до Радянської України. Вступлення радянських військ в Ужгород і постання місцевої крайової адміністрації в Закарпатській Україні стали початком конфлікту з чехо-словацьким урядом за приналежність Закарпаття, бо Підкарпатська Русь мала бути інтегральною частиною ЧСР.

Посталий несподіваний політичний конфлікт викликав сильну антиукраїнську поставу празького уряду. Він виключив закарпатські частини з чехо-словацького закордонного війська під час врочистої військової паради в Празі 17 травня 1945 року, зігнорували навіть той факт, що закарпатці втратили 25.000 в боях, особливо на карпатському фронті між Верещьким-Вишківським-Ужоцьким-Лупківським та Дуклянським перевалами, де згинувло приблизно 10.000. Нас оскаржено "зрадою" Чехо-Словацької держави, а це — нонсенс, який не мав ніякого зв'язку з різкою зміною радянської політики відносно ЧСР, після зайняття Закарпаття радянськими військами IV-го Українського фронту під командою ген. А. І. Єременка та його помічників — ген. Москаленка — в Дуклянській операції й ген. Григоренка на Верещькому відтинку в переході через Лавочне, про що він сам цікаво звітував у Нью-Йорку.

До прогри чеської політики у Закарпатті в 1944/45 роках причинилася також повна ігнорація чехами закарпатської національної проблеми. Коли прибули до Ужгороду нові представники празького уряду — д-р Цібере, ген. Гасала та міністер Немец — вони, по застарілих методах москвофільського відношення до українців (1930-их років), відновили тоді співпрацю з карпаторуськими та мадярськими колами, ігноруючи зорганізований національний елемент, який задержав в пам'яті незалежність Карпатської України в 1938-1939 роках. Чехи з резигнацією ставились й до нової ситуації в Закарпатській Україні, де створено партійний та адміністративний апарат з піддержкою радянської сили. Слід додати, що в цей час Закарпаття охопив тероризм комуністичних сил, які проводили радикальні чистки-арешти, запроторюючи сотні українських патріотів в Сибір чи на Урал. Вони швидко ладнали новий крайовий режим, який приспішив би завершення остаточного включення Закарпаття, через формальне приєднання Закарпатської України до Радянської України, тактично виминаючи

Советський Союз. Все те мало подібну картину реалізованого в Галичині "приєднання" у вересні-листопаді 1939 року.

У цей час (січень 1945 р.) перші чеські адміністратори, замість дати піддержку чи порятунок українським патріотам в їх намаганні вирватися з советизованої батьківщини на захід у Словаччину, чи в Чехію, уряд Едуарда Бенеша виявив на деякий час неприхильність до українських новоприбулих емігрантів, яким погрожувано насильною репатріацією до СРСР. Через настирливе домагання ветеранів признання їм прав, деяка кількість одержала право на проживання в ЧСР, але політичну помилку Празького уряду відносно закарпатців в 1945 р. вміло використовувала советська закарпатська влада пропагандивними виступами за воз'єднання Закарпаття з Україною, щоб "знову не попасти в чеську чи мадярську залежність".

В той час у чеських політичних колах з'явилася ще одна москвофільська калькуляція: зречтисся Закарпаття в користь "приятної" Росії, яка, маючи вже вільний кордон із ЧСР, була б охоронцем Чехо-Словаччини від можливої майбутньої загрози німецького поневолення. Оце "мрійництво" чехів пімстилось на них в травні 1945 року, коли "визволителі" з Росії у своєму імперіяльному думанні постановили залишитися у Чехії назавжди, створюючи із цієї країни свого роду чеську "Малоросію" з "покірними слов'янами-чехами".

Все таки інкорпорацію Закарпаття до України треба було остаточно правно, історично та національно удокументувати перед празьким урядом з українськими аргументами, з відкликом до Сенжерменського договору з 1919 року, згідно з яким Закарпаття "тимчасово входить до ЧСР через відсутність в цей критичний військовий час для України спільного кордону із Закарпаттям через тимчасову польську окупацію ЗУНР (Галицької Держави)."

У тій процедурі замирення СРСР Чехо-Словаччині довелося погодитися на повернення Закарпаття їй приятельці Росії, вдоволяючись пактом приязні з 12. XII. 1943 року. Прийшлося чеській делегації прийняти українські аргументи, висловлювані не київським представником, а В. Молотовим в червні 1945 року за слушні з "респектом до історичного в Сенжерменському договорі про "тимчасовість та конечність Закарпаття погодитися бути покищо у Чехо-Словаччині".

Ось російська аргументація:

"Договір про Закарпатську Україну між ССР і Чехо-Словаччиною", підписаний 29. VI. у Москві. Сторони домовились про те, що Закарпатська Україна воз'єднується відносно бажання населення з своєю споконвічною батьківщиною — Україною і включається до складу УРСР". ("Радянсько-Чехословацький договір 1945" (УРЕ Київ, 1971, т. III. ст. 527).

Та ще з таким додатком:

"Завершенням процесу воз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі".

(УРСР формально була за дозволом Сталіна, в половині липня

1944 року, проголошена "суверенною" з своїм окремим "міністром закордонних справ" Дмитром Мануїльським, який замінив був через дуже короткий час "першого" міністра закордонних справ відомого письменника Олександра Є. Корнійчука, щоби УРСР могла бути, за західними інтерпретаціями, "додатковим голосом ССРСР" в новоствореній Організації Об'єднаних Націй, куди з трудом Україну прийнято 26 червня 1945 року, тобто на один тиждень раніше від мирових переговорів ССРСР із чеським урядом у Москві).

УРСР, маючи цей формальний державний статус, могла правно бути присутньою під час чесько-советських мирових переговорів в Москві, але до цього не дійшло... за Україну говорила Росія — ССРСР.

Екзильні політики з чеського уряду мали причину аргументувати незаконність договору ЧСР із ССРСР, бо згідно з Сенжерменським договором вважалося повернення Закарпаття до Української Національної Держави (УНР чи ЗУНР) з 1919 року, а не до Радянської України як советської колоніальної політичної одиниці. Це питання було позитивно розв'язане, але щойно 24 серпня 1991 року, отже після 46 років, в зовсім інших державних умовах як для Чехо-Словаччини, так і України.

V. ЧЕСЬКЕ РУСОФІЛЬСТВО В 1945 р.

Чеське русофільство було основною причиною зросту українського патріотизму й державницького думання. Першою ознакою була зміна назви території із "Підкарпатської Русі" на "Карпатську Україну" 29 травня 1938 року, хоч ще в федерації із Чехо-Словаччиною до березня 1939 року. Чеське русофільство на Закарпатті не кінчалось з 15 березня 1939 року, коли проголошено незалежність в Хусті, воно існувало аж до травня 1945 року, до "визволення" Чехії советськими збройними силами, коли російські військовики вголос дивувались, питаючись: "Що то за чехи, приятелі росіян, і не вмють говорити братньою російською мовою."

Таке поступування росіян ображало чехів до глибини національної гідності, хоч зі страху перед росіянами чехи терпляче мовчали до моменту остаточного відходу советських залог. Ясно, що "чеське сателітство" врешті знищило русофільство.

Коли 25 червня 1991 р. прийшло до протоколярного акту замирення з підписами ген.-лейт. Е. Родіонова — головнокомандувача советських військ в ЧСР та ген.-лейт. Р. Духачека — від чехо-словацьких збройних сил, цей момент назвав президент В. Гавель "відновленням суверенітету".

Кульмінаційною точкою для кожного чеха був момент, коли всі телевізійні станції показували переїзд 25/26 червня 1991 р. советського війська останнім поїздом та військовою тягарівкою в сторону східної границі ЧСР із Черної над Тисою до Чопу та через Вишне Немецке через Сторожницю до м. Ужгороду, вже поза границею Чехо-Словаччини.

В тій секунді чеський президент Вацлав Гавель з ентузіазмом на телебаченні сповістив, що з такою то хвилиною часу ... на годиннику Чехо-Словаччина стала вже вповні незалежною державою! Постав в масах на вулицях Праги ентузіазм з відкликом до історичної дати 28 жовтня 1918 року. Ця історична подія була занотована в західній пресі (включно з *New York Times*, 26 червня 1991, ст. 10А) окремими репортажами. Чехи вже добре пізнали різницю між росіянами та українцями між 1945-1990 роками та в сучасну пору, коли із 24-го серпня 1991 не стало вже російсько-советського сусіда та з'явивсь український приятель до чехів слов'янин, з іншою політичною поставою до чехів та словаків. Це був радісний день позбуватися спільного кордону з імперією зла.

VI. З НОВОЮ СИТУАЦІЄЮ ВІД 1989 РОКУ

Встановлення прямих міждержавних взаємин між Чехо-Словаччиною та Україною було можливе лише в ситуації, коли обі країни мали можливість позбутися остаточно советсько-російської зверхности.

В Чехо-Словаччині таким днем був 10 грудня 1989 року, коли президентом ЧСР став Вацлав Гавель, з новоствореним урядом (Марян Чалфа — прем'єр-міністр та міністр закордонних справ — Юри Дімбір).

В Україні таким радісним днем був 24 серпня 1991 року, з врочистим проклямуванням віднови української держави, та 1 грудня 1991 року, коли ще раз плєбісцитним шляхом досягнуто вже нову державну суверенність. Українська держава відновила свою самостійність два роки після проголошення незалежності ЧСР.

Перші дні грудня 1991 року були для України сенсаційними: кожного дня якась держава телеграфічно чи формальним листом від свого уряду повідомляла уряд у Києві про рішення вступити в дипломатичні взаємини з Україною. Першими державами, які визнали незалежність України, були: Польща і Канада — 2. XII. 1991, ЗСА — 25. XII. 1991, Латвія і Литва — 4. XII. 1991, Хорватія — 5. XII. 1991.

8 грудня 1991 року уряд України одержав повідомлення про визнання України чехо-словацьким урядом, з зазначенням, що на східній границі ЧСР між Карпатами та р. Тисою біля м. Чопу — 97-кілометровий відтинок вважається за український державний кордон.

Пресова агенція з Києва подала 9 грудня 1991 р. такий комунікат:

ЧЕХО-СЛОВАЧЧИНА ВИЗНАЛА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ

Прага, Чехо-Словаччина. — Агенство ТАСС повідомило, що 9-го грудня уряд Чехо-Словаччини визнав незалежність України, говорить у заяві уряду опублікованій після засідання з участю спеціалістів і дорадників президента Вацлава Гавеля.

Рішення чехо-словацького уряду було прийняте у висліді позитивного

референдуму, у якому понад 90 відсотків управнених до голосування громадян України висловились за самостійність.

У заяві також сказано, що центральний уряд в Празі вже почав розпрацьовувати плян співпраці з Україною в ділянках економіки, культури, науки тощо. Крім того, уряд Чехо-Словаччини хотів би нав'язати не тільки дипломатичні, але також дружні відносини з Україною в дусі давніх довгорічних традицій на базі взаємного пошанування і довір'я.

Члени чехо-словацького Кабінету Міністрів переконані, що Україна, як одна з країн, що вийшли із системи Союзу, буде притримуватися усіх міжнародних зобов'язань, які раніше підписав уряд ССРСР в різних ділянках. Чехо-Словаччина, як кожна інша країна, хоче забезпечити свою країну достатами різних сировинців, які на підставі договорів вона отримувала раніше.

("Сводода", 14. XII. 1991 р.)

В тексті є натяк на давні міждержавні взаємини з-перед 74-ох років, тобто від 1918-1922, "дружні відносини з Україною в дусі довгорічних традицій на базі взаємного пошанування і довір'я".

Через швидку реакцію київського уряду на чеське дипломатичне звернення вже 12 грудня 1991 року прибули перші чехо-словацькі дипломати для встановлення всіх основних дипломатичних взаємин акредитацією в Києві за прем'єр-міністра Вітольда Фокіна, міністра закордонних справ Анатолія Зленка та за урядування президента України Леоніда Кравчука, включно із оформленням посольства 30 січня 1992 р. Було остаточно ще раз уточнено кордонне розмежування між ЧСР та Україною за станом визначення цієї границі, згідно з мировим трактатом ЧСР з ССРСР з червня 1945 року. Отже, з відхиленням на захід чи схід від таких прикордонних місцевостей: Збія в Карпатському прикордонні, Улича дещо на південь, Убля при дороговій трасі зі сторони словацької в напрямі на Малий Березний по українському боці, біля Мінковіців-Петрівців-Перечина та на схід від Пряшівського Загороддя, біля Пінковців, Петрівців та на схід від Пряшівської Крчави на шляху до недалекого вже Ужгорода, звідкіль на захід від Ужгорода в місцевості Терновці проходить залізничне сполучення Ниж Немецке та Войковце-Сторожицю — на захід від Ужгорода. Ідучи на південь від Ужгорода, кордон проходить на захід від Комарівців та вигнутим луком на захід й південь, проходячи біля словацької прикордонної місцевости Черна над Тисою на залізничному шляху із Словенского Нового Места — через Хлумець — на прикордонну станцію в Чопі при р. Тисі, поблизу малярського кордону.

В порядку дипломатичних визнань України першими були:

Росія, Канада та Польща 2 грудня 1991, Малярщина буде четвертою в світі та третьою в Європі — 3 грудня; Грузія і Хорватія були восьмими — 12 грудня. Литва і Болгарія були дев'ятими — 13 грудня 1991, Велика Британія була десятою — 14 грудня.

В березні 1992 р. посланник ЧСР в Києві Маша Павел був акредитований вже послом ЧСР. В скорому часі прийшло й до акредитації посла України в Празі Романа Лубківського.*

Найважливішою для України справою було історично-юридичне визнання Чехо-Словацьким урядом повноправної приналежності Закарпаття до України, що було празьким урядом зазначене в дипломатичній ноті з Праги до київського уряду 9. XII. 1991 року в точці третій:

"Що Україна, як одна із країн, що вийшла із системи Союзу, буде притримуватися усіх міжнародних зобов'язань, які раніше підписав уряд СРСР в різних ділянках."

До одної із цих ділянок входила перша й основна — це мировий договір СРСР із ЧСР у дні 29 червня 1945 року про "воз'єднання" Закарпатської України, яка уконститувалась 27. X. 1944 р. та увійшла в цей день в Радянську Україну де факто. Реальне приєднання Закарпатської України до УРСР відбулося у формі переміни Закарпаття вже в Закарпатську область 22 січня 1946 року. Замітне в цій справі це те, що немає занотованої в УРЕ дати ратифікації приєднання Закарпаття до УРСР так, як це відбулося із прилученням території Західної України від Польщі до Радянської України 2. XI. 1939 року.

Ця недокладність постала, мабуть, через те, що Радянську Україну Москва не допустила до мирової конференції, а це було пониженням України, яка, маючи формально статус держави через приналежність до Організації Об'єднаних Націй від 26 червня 1945, повинна була партиципувати в Московській Мировій Конференції так, як була присутньою на Паризькій Мировій Конференції в лютому 1947 року. УРСР не мала співвідповідальности за мировий договір ЧСР в Москві, не поклала свого підпису побіч всесоюзного. Таким чином ратифікація порішень в цьому мирі в Москві не зобов'язувала УРСР.

VII. НАША СПІЛЬНА СУЧАСНІСТЬ

Змінилися часи, настали кращі обставини, краща ситуація взаємин Праги з ближчим Києвом, ніж з далекою Москвою. Хіба пригадалися чеським політикам часи ЧСР та УНР 1917-1920 років... та із поширеними дійсно дружніми взаєминами, без скази національної нетерпимости, як це маємо ми, українці, ще із поляками в Польщі, словаками в Пряшівщині, румунами в південній Буковині, з білорусами на нашому Поліссі, поминувши існування застарілої ворожнечі на смерть та життя

*Для уточнення даних подаємо наступні джерела: *Хроніка міжнародних визнань*, Київ 1993, ст. 30, 92. *Перелік держав, що визнали Україну як незалежну державу і встановили з нею дипломатичні відносини*, Київ, 1993, ст. 30. *Дипломатичні представництва в Україні*, Київ 1993, ст. 6.

з росіянами, не лише в прикордонній Кубанщині, Подонні та в східному Донбасі.

Те, що було в 1938/39 роках в часі розпаду ЧСР на окремі частини, з Карпатською Україною в кінці 1938 року, треба вважати нам як конфлікт несподіваних понять відносно втрати Закарпаття як територіального здобутку в 1919 році, великочеського становища в Центральній Європі між Судетами та румунським кордоном, з жалем до русинів, яким "дано все, що лиш бажали", без розуміння самостійницького історичного значення закарпатців, врешті-решт, бути частиною України (рішення на конгресі в Хусті 20 січня 1919 року). Сьогодні стан подібний до 1919 року, коли формувалася добросусідська політика УНР у взаєминах ЧСР. Тепер Чехія позбулась територіального конфлікту з Україною, коли Словаччина відмежовує Чехію від України на пару сот кілометрів.

В сучасну пору, коли маємо прямі стосунки з окремою Чеською державою, тим самим це відноситься до прямих стосунків:

а) з демократичною національною та висококультурною нацією, яка може ще бути прикладом нам, як влаштувати наше буття за чеським зразком в різних ділянках життя;

б) нас еднають серії економічних інтересів: чеська індустріальна нація може нам послужити своїм прикладом в приватизації та одержувати з України сировини, фабрикати, харчеві продукти; бути в обі сторони виходом Праги на схід й Чорноморський простір повітряними лініями та залізничними магістралями до Львова, Києва, а звідси в Ташкент та в Казахстан нашими літаками, в заміну за прямий вихід України в повітряні лінії: Київ-Прага-Франкфурт-Париж та інші столиці Європи, бо Прага займає центральне місце в Європі; чеське індустріальне устаткування з заводу "Шкода", шкіряні вироби фірми "Батя", вироби фірми "Кафка", одяг та полотна, прецизна апаратура, — це все може мати великий попит на українському ринку;

в) існує великий потенціал широкої інтелектуальної вартости між нашими приятними собі націями, з багатством славістичних джерел та взаємин династично-історичних в часі приязних стосунків Чеського Королівства з Галицько-Волинською Державою в середньовічних часах.

Література:

Бочковський, О. І. *Т. Г. Масарик, національна проблема та українське питання*, Подебради, 1930, ст. 143-145.

Васильківський, Д. "Причинки до історії українських дипломатів в 1917-1921 роках", *Сучасність*, Мюнхен, 1970, ч. 6, VI, ст. 113.

Гринів, О. "Закарпаття, як проблема українського народу в міжвоєнний час", *Вісті комбатанта*, ч. 4, Торонто — Нью-Йорк, 1995, ст. 40-41.

Давидів, І. "Українська пресова служба у Відні", *Календар "Червоної Калини"* на 1939 рік, Львів, 1938, ст. 45.

Дорошенко, Д. *Історія України 1917-1923 рр.*, 2-ге вид., Нью-Йорк, 1952, Т. I, ст. 240—247.

Дорошенко Д. *Мої спомини про недавнє минуле 1914-1920*, Мюнхен, 1969, Т. I, ст. 275-276.

Дудко, В. "Спомини з торговельних місій до Австрії, Чехо-Словаччини і Угорщини", *Календар "Червоної Калини"* на рік 1939, Львів, 1938, ст. 45.

Зелений, П. "Український Технічно-Господарський Інститут", *Енциклопедія Українознавства*, Париж — Нью-Йорк, 1989, Т. 9, ст. 3439.

Кордуба, М. "Територія і населення України", *Угорська Україна*, Відень, 1918, ст. 22.

Кушинський, А. *Закарпаття в боротьбі*, Буенос-Айрес, 1961, ст. 14.

Лоза, Ю. *Оглядова мапа України* (мірило 1 : 1.000.000), вид. Українського Дерогодезійного підприємства — Мапа Л. Г. Д., Київ, 1994.

Микитей, Гр. "У місії до Югославії", *Календар "Червоної Калини"* на 1939 р., Львів, 1938, ст. 45, 152.

Онацький, Е. *По похилій площі*, Мюнхен, 1964, т. I, ст. 107.

Панковський, Лев. *Українська Галицька Армія*, Вінніпег, 1958, Т. I, ст. 635.

Янів, В. "Український Вільний Університет", *Енциклопедія Українознавства*, Париж — Нью-Йорк 1980, ст. 3418-3419.

Франко, П. "Огляд території України" — після д-ра С. Рудницького, *Угорська Україна*, Відень, 1921, ст. 6.

Шандор, В. *Закарпаття — історично-науковий нарис від IX ст. до 1920 р.*, Нью-Йорк, 1922, ст. 202.

Химинець, Ю. *Мої спомини із Закарпаття*, Нью-Йорк, 1984, ст. 13-37.

"Радянсько-чехословацький договір", *УРЕ*, т. III, Київ, 1971, ст. 523.

"Закарпаття", *Українська Загальна Енциклопедія*, Львів-Станиславів-Коломия, 1930, т. II, ст. 7.

"Музей Визвольної Боротьби України (М. В. Б. У.)", *Енциклопедія Українознавства*, Париж — Нью-Йорк 1966, т. 5, 1660.

Чужомовна література:

Shandor, V. "Carpatho-Ukraine in its International Bargaining of 1938-1939", *The Ukrainian Quarterly*, New York, Vol. X, No. 3, Summer 1954, p. 24.

Globus Jahrbuch des Deutschen Verlages (Die Welt und ihre Lander in Politischer und Wirtschaftlicher Darstellung), Berlin, 1944, "Slowakei", s. 204, "Ungarn", ss. 226-227.

Stercho G. *Peter Diplomacy of Double Morality* (Europe's Crossroads in Carpatho-Ukraine 1919-1939, New York, 1971, pp. 17-21.

Chodovic N. *Almanach de Gotha* (Annuaire genealogique, diplomatique et statistique), Czechoslovakia, Gotha, 1920, p. 1089.

Chodarovic, N. *O dvojeve hnuti a ceskoslovenske vojsko na Rusi*, Praha, 1928, str. 25, 224.

Kuzela, I. *Prof. T. G. Masaryka ceskoslovenske vojsko v Rusi*, Praha, 1921, str. 133-134.

Украинская ССР — Административно-территориальное деление Союзных Республик (на 1. января 1983 года), Москва, 1983, ст. 287.

**НОВІСТЬ НА ДИВІЗІЙНИХ
КНИЖКОВИХ ПОЛИЦЯХ!**

У видавництві "Вісті Комбатанта" появилася нова книжка пера відомого посеред нашої братії та української громади дивізійного звітодавця та письменника

ОЛЕГА ЛИСЯКА

п. н. "ВІДЛАМКИ 'ШИБКИ У ВІКНІ"

стор. 228 цікаво ілюстрована, ціна дол. 14.00 в США і інших країнах ам. дол. 14.00.

Це зібрані писання автора на проміжку 40-ка років в різних журналах, газетах, альманахах.

Жадайте по книгарнях. Замовляйте в адміністрації "Вістей Комбатанта".

У видавництві "Рада" в Києві вийшла з друку
книжка

МИРОСЛАВА МАЛЕЦЬКОГО

"ПРІОРИТЕТИ"

з передмовою поета і громадського діяча
Івана Драча.

255 стор. Ціна дол. 12.00 в Канаді, США та інших країнах.

*Замовляйте в адміністрації "Вістей
Комбатанта" та Крайових Управах Братства
і УД УНА.*